

Foto door M. Verveer van de *Spektator*-kring, in 1864 aangeboden aan Gerard Keller bij diens vertrek naar Arnhem. Zittend van links naar rechts: T. van Westrheene Wz., J. de Witte van Citters, Arnold Ising, R.C. Bakhuizen van den Brink (voor de tafel), M.F.A.G. Campbell, Carel Vosmaer, J.M. Schmidt Crans, Lodewijk Mulder; staand van links naar rechts: J.J. Cremer, Jan ten Brink, Johannes Bosboom, P.A.S. van Limburg Brouwer, S.L. Verveer, Johan Gram, S. van den Berg, Martinus Nijhoff, P.J.B.C. Robidé van der Aa.

Bevoegde autoriteiten

Burgerlijke intellectuelen in de negentiende eeuw Een groepsportret

REMIEG AERTS

Dezer dagen gedenkt Frankrijk het verschijnen van de moderne intellectueel, precies een eeuw geleden. Zoals bekend publiceerde Emile Zola op donderdag 13 januari 1898 zijn gedurfde open brief 'J'accuse...!' op de voorpagina van *L'Aurore*, een aanklacht tegen alle autoriteiten die betrokken waren bij het onrecht jegens de valselijk van landverraad beschuldigde kapitein Dreyfus. Direct hierop volgden tal van manifesten en handtekeningenlijsten van voor- en tegenstanders in de zaak-Dreyfus. Vanaf dat moment ontstond niet alleen een verdeling in 'links' en 'rechts' intellect, maar heeft zich ook een veelheid aan definities en waarderingen gehecht aan het type van 'de intellectueel'. Zelfuitleg en polemieek, maatschappijtheorie en geschiedschrijving hebben elk het hunne bijgedragen aan deze verwarde begripsvorming.¹

In hoofdzaak is men het begrip intellectuelen gaan gebruiken op twee manieren. Gewoonlijk omschrijft het een maatschappelijke groep met een hoog, veelal academisch opleidingsniveau, werkzaam in beroepen waarvoor zo'n opleiding nodig is en met de vrij hoge status die vanouds aan zulke arbeid en functies verbonden is. In deze neutrale aanduiding wordt een bepaalde collectieve habitus, ethiek of maatschappelijke betrokkenheid bij deze groep niet verondersteld. Dat is wel het geval als men het woord in een normatieve zin bezigt en intellectuelen beschouwt als mensen met een bepaalde taak of roeping. Dan zijn intellectuelen niet hetzelfde als hoogopgeleide vakspecialisten, maar – om slechts een van de vele definities in deze lijn te citeren – degenen die 'vanuit een universalistisch-humanistische ideologie en democratische mentaliteit in het publiek debat, vrij van professionele dwang, kritisch het woord voeren over problemen van mens en maatschappij'.² Zij behoren tot een stedelijk-profane cultuur, werpen zich op als openbaar geweten en staan onafhankelijk tegenover elke ideologie, de belangen van de eigen klasse en natie, de heersende opinie en de gevestigde orde.

Het is duidelijk dat dit twintigste-eeuwse, veelal door sociologen geformuleerde en 'links' gekleurde intellectuelenbegrip maar beperkt toepasbaar

is op oudere perioden. Het is tezeer doordrongen van een modernistische ideologie, waarin progressiviteit en verzet, de zucht tot problematiseren en een democratische, profane mentaliteit de norm geworden zijn. Ook is deze moderne intellectueel te beschouwen als een antwoord op een verschijnsel dat pas aan het einde van de negentiende eeuw een probleem werd, namelijk de specialisatie en professionalisering. Omdat de intellectueel rond 1900 als het ware opnieuw werd uitgevonden en toen pas deze naam ging dragen, ontstaat een breuk met het verleden. Wie waren er dan intellectuelen voordat de zaak-Dreyfus dit type in het leven riep?

De negentiende eeuw kende noch dit woord noch een verzamelterm voor hoogopgeleide professionals of burgers met een roeping om op te treden als kritisch openbaar geweten. Wel bestonden er oudere aanduidingen van ten dele vergelijkbare groepen. Sinds de Renaissance beschouwden humanistische geleerden zich als *nobilitas scientiae* of als burgers van een internationale *republiek der letteren*. Geleerden waren *literati* of *savants*. Het Frankrijk van de achttiende eeuw zag de opkomst van de zelfbewuste *homme des lettres* en de *homme de savoir*. De verlichte *philosophes* zijn wel aangewezen als de eerste moderne intellectuelen. Ook de romantische concepties van de dichter-ziener en de bevrijdende denker bevatten elementen van de latere taakstelling.³

Alleen in Rusland ontstond rond 1860 een verzamelbegrip, *intelligentsia*; het Duits behielp zich met *Dichter, Schriftsteller* en *Gelehrte*, het Frans kende de *hommes des lettres* of *gens des lettres, philosophes* en *écrivains*, het Engels *men of letters, men of ideas, men of science, the clerisy, social critics, theorists* en zelfs *sages*. Ook in Nederland sprak men van *literati* of van de *geestelijke en geleerde stand*, als het academisch gevormden betrof, van *letterkundigen*, in een veel ruimere zin dan tegenwoordig, en eventueel van de *beschaafde stand*, ter aanduiding van iedereen die deelde in de hogere burgerlijke cultuur. Het woord *intellectuels*, zelfs één keer het vernederlandste substantief *intellectueel*, is misschien het eerst gebruikt door de letterkundige J.H. Hooijer, in een *Gids*-artikel van 1890, dus ook voor Franse begrippen nogal vroeg. Deze auteur, die juist ijverde voor gemoed en moraal, verstond onder dit begrip een hooghartige, egocentrische intellectualist, een 'ziekteverschijnsel, niet van de Fransche beschaving alleen, maar in het algemeen van onzen tijd'.⁴ De letterkundige W.G.C. Byvanck, die in 1898 in hetzelfde tijdschrift berichtte over de Dreyfus-affaire, gebruikte dit woord helemaal niet, maar behielp zich met de onhandige vertaling 'de man van letteren'. De typering die hij daarvan gaf, was inmiddels wel geheel die van de moderne intellectueel.⁵

Al waren het begrip en de categorie intellectuelen kennelijk vreemd aan de negentiende eeuw, er is geen reden ze niet op de cultuur van die periode toe te passen. Scherp gesteld kan men zelfs volhouden dat de moderne intellectueel pas werd 'uitgevonden' op het moment dat wetenschappelijke specialisatie, de opkomst van de massasamenleving en dreigend functieverlies van de traditionele culturele elite een einde maakten aan de situatie

waarbinnen de *burgerlijke intellectuelen* van ongeveer 1830 tot 1880 hadden gefunctioneerd.

Op zoek naar de intellectuelen van de negentiende eeuw

Voor Nederland ontbreken systematische studies naar de status, de taak en de omstandigheden van de toenmalige intellectuelen, zoals die voor Frankrijk en Engeland bestaan. Wie moeten we ertoe rekenen? Binnen welke 'culturele infrastructuur' functioneerden zij? Welke positie bekleedden zij in hun samenleving, en welke invloed konden zij uitoefenen? De Franse en Britse studies laten zien hoe het culturele en intellectuele leven in de negentiende eeuw georganiseerd was en hoe veranderingen in het hoger onderwijs, de boekenmarkt, de perswetgeving of de houding van de overheid jegens wetenschap en cultuur een ander soort intellectuelen tot gevolg hadden.⁶ Ook voor Nederland zou het van belang zijn te weten in welke mate hier het beroepsschrijverschap bestond, wat de taakopvatting van de universiteiten was, binnen welke organisatievormen het culturele leven zich afspeelde, in welke verhouding schrijvers en academici stonden tot de bestuurlijke elite en de macht, en welke vormen van openbaarheid of publiek debat er mogelijk waren.

Natuurlijk is in de afgelopen jaren veel gedaan om zulke vragen te beantwoorden. Men kan wijzen op recente studies over de Leidse universiteit en het hoger onderwijs in de negentiende eeuw.⁷ Er is een stroom van publicaties op gang gekomen over genootschappen, redijkerskamers, leesgezelschappen, uitgeverstrategieën en de boekenmarkt.⁸ Hetzelfde geldt voor een bijzondere groep in de toenmalige cultuur en samenleving, de predikanten.⁹ De 'stand des kunstenaars' in de eerste helft van de eeuw is in beeld gebracht en ook over andere beroepsgroepen (ingenieurs, economen, medici) zijn studies verschenen.¹⁰ Dat stemt tot dankbaarheid. Toch vormen deze voortreffelijke publicaties tezamen nog steeds geen samenhangende voorstelling van de structuur en organisatie van het culturele leven, en van statustoekenning en veranderingen op dit gebied. Ze zijn doorgaans ook niet geschreven met het oog op deze vragen. Wat in elk geval nog node ontbreekt is een boek over de omstandigheden van het letterkundig bedrijf en het schrijverschap, en één over de positie en status van de journalistiek.

Wie mogen we in de negentiende-eeuwse situatie rekenen tot de intellectuelen? Een duidelijk aanwijsbare beroepsgroep of zelfbewuste stand vormden zij, zoals gezegd, niet. In het algemeen is het begrip intellectuelen verbonden met een zekere mate van opleiding (doorgaans een hogere opleiding), een bepaald terrein van werkzaamheid (geestelijke beroepen) en een roeping of taakbesef. Er zijn in de negentiende eeuw wel groepen of ambten aan te wijzen die aan deze criteria voldoen; sommige daarvan genoten ook naar het toenmalige oordeel een bijzondere status. Dat gold in elk geval

voor de academisch gevormden, en onder voorwaarden voor letterkundigen en courantiërs. Voor een groot deel overlaptten deze drie groepen elkaar.

De voornaamste categorie vormden de academici, de leden van de 'geleerde stand' of 'geestelijke stand'. De status van gestudeerden beruiste niet zozeer op de inkomsten die van de opleiding te verwachten waren als wel op het feit dat reeds de keuze voor deze vorming welstand en een vrijgestelde positie impliceerde. Van de auteurs die zich tussen circa 1830 en 1880 in het openbaar manifesteerden, bijvoorbeeld degenen die in een gerespecteerde periodiek als *De Gids* het woord voerden over allerlei zaken, of een groep van dertig schrijvers die in de literatuurgeschiedenis zijn opgenomen, had ongeveer zeventig procent gestudeerd.¹¹ Zij waren dus, minstens ten dele, gevormd door het Nederlandse universitaire stelsel. Om de invloed daarvan te bepalen, moet men vier aspecten van deze opleiding nader bekijken: de doelstelling van de universiteiten, het academische milieu, de heersende wetenschapsopvatting en het patroon van de studie-keuze.

De universitaire vorming

Hoger onderwijs was academisch onderwijs, en de bedoeling daarvan werd, behalve door traditie, vooral bepaald door het Koninklijk Besluit van 1815 en de wet op het hoger onderwijs van 1876.¹² Discussie over het functioneren van het hoger onderwijs was er rond 1828, 1849 en in de late jaren 1860. Volgens de regeling van 1815 hadden de drie universiteiten (Leiden, Utrecht en Groningen) de taak hun studenten 'tot eenen geleerden stand in de maatschappij voor te bereiden'. De athenea (waarvan Amsterdam, Deventer en Franeker de belangrijkste waren) bezaten geen promotiebevoegdheid en dienden tot 'zooveel mogelijk algemeene verspreiding van smaak, beschaving, geleerdheid'. Zeker in de eerste helft van de eeuw boden de instellingen van hoger onderwijs een propedeutische, humanistische en encyclopedische vorming in traditionele geleerdheid en beschaving, bedoeld voor de maatschappelijke elite. Hier verwierf men 'de stijl van de elite', een standsgebonden vorming voor mensen die in principe niet van hun diploma hoefden te leven en zich geheel aan de hogere zaken van bestuur en beschaving konden wijden. Vooral de hervormde predikanten bereikten als groep een hogere status, toen zij vanaf 1815 niet alleen een rijkstraktement gingen ontvangen maar ook verplicht werden tot een volledig universitaire opleiding. Meer dan andere studies was de theologie een middel tot sociale stijging.¹³

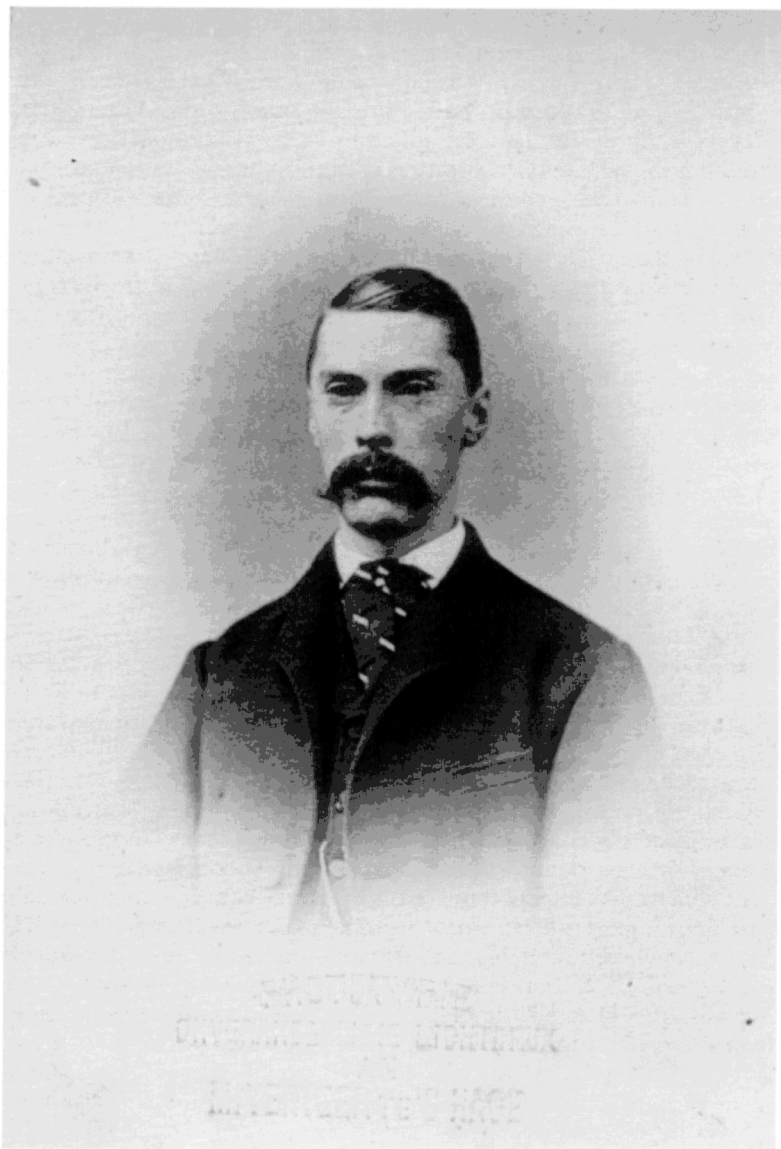
Universiteiten werden gezien als een 'voorwerp van weelde' en als sieraad van het nationale prestige.¹⁴ Voor juristen, predikanten en medici boden zij een elementaire, weinig praktijkgerichte opleiding, na de brede propedeutische. Vernieuwend wetenschappelijk onderzoek behoorde niet tot de doelstellingen, evenmin als praktische beroepsvoorbereiding en maatschappelijke relevantie. Er was ook weinig maatschappelijk emplot voor acade-

mici. Het deelhebben aan de 'geleerde stand' veronderstelde al een behoorlijke welstand. De status en beroepsmogelijkheden van academici in bestuurlijke, kerkelijke en vrije betrekkingen werden vooral bepaald door het eigen milieu van herkomst en door standsconnecties.¹⁵ Voor zover bekend studeerden in de eerste helft van de eeuw inderdaad hoofdzakelijk zonen uit gezeten milieus. Vanaf de jaren zestig lijkt het hoger onderwijs in toenemende mate ook door jongens uit de kleinere middenstand te zijn bezocht.¹⁶

Rond het midden van de eeuw begon de universiteit te veranderen. Het onpraktische Latijn als academische taal werd afgeschaft. Het ouderwetse humaniteitsideaal maakte plaats voor de gedachte dat de universiteit een centrum van en opleiding tot wetenschap zou moeten zijn, meer gericht op beroepsvoorbereiding en maatschappelijke toepassing van de wetenschap. Toch bleef de wetenschap nog bij voorkeur op ruime afstand van de maatschappij en buiten openbare discussies over godsdienst en politiek. De wet van 1876 maakte van de universiteit een degelijke, modern wetenschappelijke vorming, gericht op 'het bekleden van maatschappelijke betrekkingen waarvoor eene wetenschappelijke opleiding vereischt wordt'. Het accent verschoof inmiddels naar de natuurwetenschappelijke en medische faculteiten. Hoewel in universitaire kring de overtuiging bleef dat deze instelling er primair was 'voor de vorming van een geestelijke aristocratie des volks', deden specialisatie en professionalisering hun intrede en groeide het aantal studenten exponentieel.¹⁷

Zeker tot die tijd waren de universiteiten kleine, in zichzelf gekeerde gemeenschappen van een paar honderd studenten en enkele tientallen hoogleraren.¹⁸ De sociabiliteit en de culturele en maatschappelijke activiteit waren tot het midden van de eeuw genootschappelijk georganiseerd, vooral op lokaal niveau. Daarna namen de landelijke contacten toe, via tijdschriften en wetenschappelijke organisaties; tegelijk werden ze specialistischer en vak-inhoudelijker. Hoogleraren gingen meer maatschappelijke taken verrichten en deftig-populariserend werk doen. Hun maatschappelijk engagement was vooral educatief gericht, ook toen liberale geleerden na 1850 hun ideologie gingen verbreiden. Ze deden dat niet alleen buiten, maar ook via de universiteit. Benoemingen in de (Leidse) juridische faculteit, waar de toekomstige bestuurselite werd opgeleid, hadden vanaf 1848 een politiek karakter. Ook bij theologische benoemingen werd rekening gehouden met het maatschappelijk effect. Zeker de Leidse universiteit was in het derde kwart van de eeuw hoofdzakelijk liberaal.¹⁹ Bij studenten ontstond pas in de jaren 1880 enig sociaal en politiek engagement.²⁰

Wat was de heersende opvatting van wetenschap? Zo'n stijl of model bepaalt immers zowel de vorming van de studenten als de houding van de wetenschap jegens de maatschappij. In grote trekken hield de universiteit zich tot ongeveer 1850 niet bezig met exploratie van nieuwe kennisvelden, maar met reproductie van traditionele geleerdheid. Ook de dominante filologisch-kritische methode – bedachtzaam, scherpzinnig en geldend als echt nationaal – moedigde niet aan tot gedurfde speculaties. Inderdaad

P.A.S. van Limburg Brouwer (foto: M. Verveer).

vertoont de essayistiek van veel negentiende-eeuwse auteurs de invloed van deze weinig scheppende, defensief-kritische habitus. In de jaren 1860 kwam een positivisme op, dat enerzijds een echte en vernieuwende wetenschap nastreefde, en anderzijds juist leidde tot een toepassing van de wetenschap op het leven buiten de studeerkamer. In veel gevallen verbond het zich met het liberalisme. De universiteit ging nu – zij het niet officieel – invloed uitoefenen op het staatsrecht, de economie, de statistiek, het geloof, de gezondheidszorg en de letterkunde.

Na deze korte blik op de bedoeling, het milieu en de wetenschapsopvatting van het toenmalige hoger onderwijs moet de vraag worden gesteld naar de studiekeuze van de *spes patriae*. Welke studies drukten hun stempel op het toenmalige intellectuele kader? Tot 1875 werd gemiddeld zeker veertig procent van de studerende opgeleid tot jurist; daarna daalde hun aandeel tot nauwelijks nog twintig procent. In dezelfde periode zocht een kwart van de studenten de theologische studie, maar sinds 1865 liep dat aantal terug en die gestage daling hield de rest van de eeuw aan. Ook de geneeskunde trok een kwart van de studenten tot 1875; daarna trad een verdubbeling van het percentage op. Getalsmatig kleine faculteiten waren die der letteren en wijsbegeerte, en die der wis- en natuurkunde. Deze leidden namelijk helemaal niet op tot een bepaald ambt en boden zeker voor Thorbeckes wet op het middelbaar onderwijs van 1863 heel weinig beroepsperspectief. Toen de vooruitzichten in het onderwijs beter werden, steeg de belangstelling voor deze studies van drie naar zeven procent. De letteren hielden tot na de eeuwwisseling dit percentage van het na 1876 snel toenemende studentenaantal. De belangstelling voor de natuurwetenschappen en technische studies groeide veel sneller.²¹

Wat zeggen deze cijfers? Zij geven aan dat de intellectuele bovenlaag tot aan het laatste kwart van de negentiende eeuw een klassiek en filologisch gerichte vorming ontving, die tegelijk breed was en voorzichtig. Twee derde werd bovendien geschoold in een juridische of theologische stijl van denken. Ook daarna bleef deze invloed nog aanzienlijk: achter het dalende percentage school een even groot of zelfs groter aantal studenten in deze vakken. Daarentegen ging de toename van natuurwetenschappelijk en technisch geschoolden samen met een sterke specialisatie. Daarom vertaalde hun grotere aandeel zich niet per se in een navenante deelname aan discussies van algemene strekking.

De letterkundigen

Met de academici vormden de letterkundigen het belangrijkste deel van de intelligentsia. Letterkunde is hier in de toenmalige betekenis gebruikt, dus als een breder geheel dan verstaan wordt onder tegenwoordige begrippen als literatuur of belletrise. De letterkunde omvatte behalve de welsprekendheid en de dichtvormen ook nog de humaniora. Met de teruggang van het humanistische ideaal en de opkomst van de vakspecialisatie is de

betekenis ervan ingekrompen. De letterkundigen van voor Tachtig beoefenden zelden een 'zuivere' literatuur. Vaak was de grens tussen verbeelding en beschouwing vaag. Ook auteurs die zelden of nooit verhalend proza, poëzie of literaire kritieken schreven, konden met ere als letterkundige gelden, op grond van hun beschouwingen, prekenbundels of historische studies. Zoals gezegd behoorden de letterkundigen in overgrote meerderheid tot de academische stand. Dat geldt zelfs als men de kring zou beperken tot de eerdergenoemde groep van dertig auteurs die in de literatuurgeschiedenis zijn opgenomen. Tien van hen waren niet academisch gevormd; elf waren geschoold in de theologie, zes in de rechten, de overigen in de geneeskunde of de letteren.

Anders dan in Frankrijk en Engeland bood de Nederlandse markt, naar het lijkt, weinig ruimte voor een professioneel schrijverschap. Dit is een zaak voor verder onderzoek. Minder dan een derde van de genoemde schrijvers leefde, uit keuze of door de omstandigheden gedwongen, hoofdzakelijk als letterkundige. Van hen waren alleen Goeverneur, Oltmans, Cremer, Multatuli, Toussaint, Busken Huet en Van Vloten geheel, gedeeltelijk of tijdelijk afhankelijk van hun pen; de overigen waren welgesteld. De meeste schrijvers beoefenden de literatuur naast een betaald beroep.²² Een aantal was in zaken, anderen waren predikant, hoogleraar of jurist. Afgezien van Bilderdijk, Multatuli en eventueel De Schoolmeester leidden allen een min of meer conventioneel burgerlijk bestaan.

Misschien werd de geringe ruimte voor een beroepsschrijverschap niet alleen bepaald door de markt. Er waren wel auteurs die met hun eigen pennenvruchten, vertaal- en redigeerwerk en voordrachten een fatsoenlijk tot goed inkomen bereikten; de honoraria die uitgevers en sommige tijdschriften betaalden waren heel behoorlijk. Maar wat was de status van de beroepsauteur? Hoewel er nog weinig onderzoek is gedaan naar de maatschappelijke positie van schrijvers in Nederland, lijkt het erop dat 'broodschrijverij' vanouds niet in aanzien stond.²³ Literaire kwaliteit kon een schrijver eer of verdiensten opleveren, maar zijn maatschappelijke status werd hoofdzakelijk bepaald door de rang van zijn beroep, zijn familienaam of de mate van financiële onafhankelijkheid. Tot aan de beweging van Tachtig was de schrijver allereerst burger. Waarschijnlijk gold voor letterkundigen hetzelfde als voor krantenschrijvers en voor de hervormde predikanten sinds 1815: hun aanzien hing af van de mate waarin zij, door hun opleiding en materiële onafhankelijkheid, tot de 'geestelijke en geleerde stand' konden worden gerekend.²⁴ De waardigheid van hun ambt – het dichterschap, voorlichting, verkondiging van het Woord – veronderstelde tegelijk een zekere afstand tot de markt én een bepaalde deftigheid. Het woord van de broodschrijver gold als onbetrouwbaar en in de zeer standsbewuste samenleving van de negentiende eeuw bezat de mening van een minder gesitueerde geen gezag. Daardoor had de literatuur steeds een eigenaardige positie: enerzijds gaven auteurs en buitenstaanders zeer hoog op van het schrijverschap, anderzijds werd het schrijven beschouwd als een

aardigheid naast een degelijk beroep en werd de waarde ervan bepaald door de burgerlijke status van de auteur.

Het journalismus

Dat laatste geldt ook voor de derde groep van negentiende-eeuwse intellectuelen, de journalisten. Naar de maatschappelijke positie van de toenmalige krantenmakers is nog bitter weinig onderzoek gedaan.²⁵ Onduidelijk is zelfs wat men in deze periode onder journalistiek moet verstaan. Journalistiek werk in de moderne zin – nieuwsverslaggeving, reportages, onderzoek – bestond nog nauwelijks. Tot de 'couranten' behoorden nog allerlei publicatievormen; de grens tussen krant (dagblad), tijdschrift en pamflettenreeks was vaag. Hoewel er tal van periodieken bestonden, waren tot de afschaffing van het dagbladzegel in 1869 de ontwikkelingskansen voor kranten gering. De grootste kranten hadden een oplage van een paar duizend exemplaren.²⁶ Na 1870 zette een schaalvergroting in, maar pas rond 1900 ontstond de journalistiek als beroep. In de negentiende eeuw was zij dat nauwelijks. Voor zover bekend was in Nederland, anders dan in Frankrijk en Engeland, de journalistiek geen begin of onderdeel van een literaire carrière die leidde tot aanzien en rijkdom.

De meeste tijdschriften werden geleid door een aantal redacteuren die dit werk naast hun eigenlijke beroep deden, of door een enkele redacteur die tevens uitgever was en wat hulp kreeg van freelance-medewerkers. Voor kranten gold eigenlijk hetzelfde. Het waren meestal persoonlijke ondernemingen van een eigenaar-uitgever-redacteur, soms met assistentie van een paar auteurs en enig bureaupersoneel.²⁷ De redacteur-uitgevers en hun medewerkers waren doorgaans vrijgestelde notabelen, advocaten-zonder-praktijk, predikanten en ex-predikanten, of priesters (als het katholieke periodieken betrof). Voor de makers van katholieke en protestants-christelijke bladen was dit werk een taak of roeping. Deze kranten zijn wel getypeerd als 'proto-politieke partijen': zij fungeerden als druk- en strijdmiddel, als emancipator en organisator van een groepsopinie, maar nog op heel kleine schaal.²⁸ Voor 1870 preekten zij meer tegen elkaar dan tot een eigen achterban. Ook oppositionele notabelen richtten in de jaren 1820-1830 kortstondige periodieken op, waarin zij anoniem hun staatkundige desiderata uitten.²⁹ De liberale beweging die in de jaren veertig opkwam, hechtte belang aan voorlichting en openbaarheid; veel van de later vooraanstaande liberale intellectuelen – J. de Bosch Kemper, S. Vissering, J.T. Buys, H.P.G. Quack – waren korter of langer aan kranten verbonden.

Zij deden dit werk met overtuiging. Toch was het zelden hun eindbestemming en hoofdactiviteit. Men sprak over de journalistiek en de vrije pers vaak in dezelfde verheven termen als over de literatuur. Maar met dezelfde consequentie: hun aanzien werd bepaald door de maatschappelijke positie van hun beoefenaren. De status van journalistiek werk was hoger als een auteur het uit vrije verkiezing, uit roeping of naast een achtenswaardig

beroep deed, en lager als hij om den brode de pen voerde. Voor de trotse Busken Huet bijvoorbeeld was het een sociale degradatie toen hij, na zijn terugtreden als Waals predikant, een baantje als bureauredacteur van de *Oprechte Haarlemsche Courant* moest aanvaarden. Later, als eigenaar van een krant en gevraagd medewerker van allerlei bladen, was dat niet meer het geval.³⁰ Een courantier kon deftig en *dus* een man van gezag zijn, als hij eigenaar en hoofdredacteur was, niet een ondergeschikte broodschrijver. Mensen in deze positie golden automatisch als maatschappelijke schipbreukelingen, lieden zonder relaties, gedeclasserden.³¹ Ook het niveau van de genoten opleiding speelde een rol. De opinievorming hoorde in handen te zijn van 'bevoegde autoriteiten'.

Van de ware volksvoorlichter verwachtte men degelijke kennis, onafhankelijkheid en een ruime blik; de praktijk voldeed hieraan kennelijk niet, want over het algemeen werd weinig gunstig geoordeeld over het bestaande 'journalismus'.³² Die slechte reputatie was waarschijnlijk te danken aan de praktijk van voor 1848, toen de regering de beginnende oppositie weerstreefde door uit geheime fondsen kranten te financieren en journalisten om te kopen.³³ Zulke oordelen waren echter ook standsbepaald. De status van persorganen werd veelal bepaald door (liberaal-) burgerlijke auteurs die hun eigen positie en toon beschouwden als het neutrale, juiste midden. Zij hadden weinig op met de apologetische en emancipatorische ijver van de confessionele pers. Afgezien daarvan schaalden zij kranten en hun medewerkers in naar de maatschappelijke rang van het publiek waartoe die bladen zich richtten. Serieus en bezadigd heetten de eigen burgerlijke persorganen; de journalistiek van en voor lager gesitueerde standen gold als oppervlakkig, goedkoop of heethoofdig.³⁴ Naar toenmalige maatstaven behoorden journalisten zeker niet per definitie tot de intellectuelen. Opnieuw blijkt dus dat intellectueel en cultureel gezag in Nederland gebonden was aan maatschappelijke standing en toegekend werd door auteurs die zichzelf tot norm maakten. Zij waren daartoe in de gelegenheid omdat zij een groot deel van de toenmalige media vormden en beheersten. Daardoor heeft dit milieu tegelijk zijn stempel gedrukt op ons beeld van de toenmalige verhoudingen.

Academici en letterkundigen waren in allerlei verbanden georganiseerd. Al sinds de achttiende eeuw bestonden er tal van prestigieuze genootschappen, zoals de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen. In de negentiende eeuw vormden allerlei intellectuele beroepsgroepen ook belangenverenigingen, ter verbetering van hun positie en verhoging van hun status.³⁵ Vlaamse en Nederlandse letterkundigen kwamen regelmatig bijeen op de Taal- en Letterkundige Congressen. Het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten, na 1851 de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, een adviesorgaan, was misschien de meest aanzienlijke vergadering van leden van de geleerde stand. Toch was het niet zo, anders dan in Frankrijk en de Duitse landen, dat Nederlandse

intellectuelen hun status ontleenden aan de toekenning van ambten, titels en eerbewijzen door de staat. De staat, die in Nederland vanouds weinig uitstraling had, was niet nadrukkelijk aanwezig in het openbare leven en de geleerde stand had weinig reden zich op de staat te oriënteren.

Voorwaarden van het intellectuele leven

Na deze schets van de groepen die in de negentiende eeuw de intelligentsia vormden, volgen nu een paar opmerkingen over de factoren die hun optreden kanaliseerden of beperkten. Wat was de 'ruimte' waarbinnen intellectuelen functioneerden?

Om te beginnen leefden en werkten zij in een nog kleinschalige (informele) standensamenleving, dat wil zeggen een vanzelfsprekend hiërarchisch geordende maatschappij die wel mobiliteit toeliet, maar tal van onderscheidingen in status en prestige ('stand') handhaafde. Reputatie was een belangrijk sociaal kapitaal. De hierboven geschetste intelligentsia omvatte in het totaal een paar duizend leden, dus een fractie van de bevolking. Hoewel er tal van landelijke contacten waren, speelde veel van het leven zich af in de voor 1870 nog tamelijk besloten, middelgrote plaatsen, die elk weer bestonden uit kringen en coterieën. Dat geldt ook voor Amsterdam.³⁶ Door die kleinschaligheid was iedereen relatief 'zichtbaar', zeker binnen het eigen milieu. Ook de genootschappelijke organisatie van het sociaal-culturele verkeer droeg daartoe bij. Men kende en trof elkaar persoonlijk. Iedere schrijver en geleerde was in deze gezelschappen in *persoon* en als *burger* aanwezig. Het effect hiervan was tweeledig. Enerzijds bestond er weinig ruimte voor grote verschillen in opvattingen en stijl van optreden. Buitenissigheden werden geneutraliseerd. Anderzijds konden kritiek en discussie zich moeilijk tot het algemene verheffen; ze hielden steeds iets persoonlijks.³⁷

Er is nog een andere kant aan de zaak. De meeste vormen van openbaarheid of publiek optreden – in leesmusea, verenigingen, genootschappen en debating-societies – waren semi-besloten. Van belang voor de intellectuele cultuur zijn vooral de debatverenigingen die sinds de jaren 1840 in allerlei plaatsen werden opgericht.³⁸ In deze clubs werd door de leden wel principieel en scherp gedebatteerd over letterkundige, politieke en sociale kwesties – maar voor en binnen de *eigen* kring, niet voor het oog van een algemeen publiek. Het debat was een besloten en vormelijke oefening voor heren en kon zonder consequenties blijven. Tegelijk werden in deze herenclubs de soms grote levensbeschouwelijke en politieke verschillen tussen de leden geneutraliseerd door de standsovereenkomst en de grootburgerlijke omgangsvormen. Zo konden bijvoorbeeld levensbeschouwelijk zeer uiteenlopende figuren als Gerrit de Clercq en I. da Costa, of J.A. Alberdingk Thijm en J. van Vloten, moeiteloos in vriendschap met elkaar omgaan, juist omdat de relaties nog persoonlijk en standsgebonden waren.

Een tijdschrift als *De Gids* ging voorop in het uitbreiden van de 'publieke

P.J. Veth.

ruimte'. Vooral zulke algemeen-culturele periodieken brachten voorlichting, kritiek en discussie buiten de besloten kringen van universiteit, genootschap en debatclub. Zij schiepen een bredere openbare ruimte met hun informatie en opinie over allerlei zaken van algemeen belang. Dezelfde intellectuelen traden hier, meer dan in hun verenigingen, naar buiten. Toch schreven ook in de tijdschriften de intellectuelen vooral voor en tegen elkaar, of tenminste voor een publiek met hetzelfde soort opleiding en standsbesef. Zoals gezegd waren de politiek of godsdienstig geïnspireerde bladen vaak het orgaan van een enkeling – er waren diverse eenmansperiodieken – of van een aantal auteurs, die minder bezig waren met het vormen van een eigen achterban dan met het bestrijden van de bladen en ideeën van hun geachte tegenstanders. Figuren als Groen van Prinsterer en Alberdingk Thijm spraken niet tot de gereformeerde respectievelijk katholieke bevolking, maar tot hun intellectuele opposanten, als in een parlementair debat, waar de natie geheel buiten bleef. Pas na 1870 begonnen de antirevolutionaire en katholieke emancipatoren hun achterban te mobiliseren, met nieuwe stijl- en presentatiemiddelen.³⁹ Tot de jaren 1880 bleven zowel de politieke als de intellectuele cultuur een grootburgerlijk-elitaire aangelegenheid.

Voor zover bekend beperkte ook het publiek voor letterkunde, wetenschap en opinie zich tot de 'eigen' kring, een ontwikkelde burgerklasse. De omvang van dat publiek was niet groot. Maandbladen rekenden in honderden abonnees; de oplage van weekbladen bedroeg twee- tot vierduizend exemplaren, die van kranten enkele honderden tot enkele duizenden.⁴⁰ Boekoplagen gingen zelden de duizend exemplaren te boven. Reeksen (herdrukken, klassieken, 'volksuitgaven') haalden een oplage van 2500. Uitgevers richtten zich tot 'het beschaafde publiek', 'geleerden en geletterden', het 'leesgezelschapspubliek', soms tot een publiek daaronder dat men tot beschaving wilde opheffen.⁴¹ Wel was het publiek feitelijk veel groter dan deze oplagecijfers zouden doen vermoeden. Gaat men uit van een veilige schatting dat in elk decennium enkele honderden leesgezelschappen bestonden en (sinds de jaren 1840) ook nog eenzelfde aantal rederijkerskamers actief was, dan komt men op een lezend en cultuurbeoefenend publiek van zo'n veertigduizend personen.⁴² Met hun oplagen bereikten de maandbladen waarschijnlijk enkele duizenden lezers, sommige weekbladen en kranten enkele tienduizenden. Overigens vormde een publiek van veertigduizend slechts één procent van de toenmalige bevolking.

De groep van intellectuelen was, bij alle onderlinge verschillen, relatief homogeen. Allereerst door de stand en de opleiding. Ook waren tot aan de late negentiende eeuw allerlei sectoren van de wetenschap nog betrekkelijk weinig specialistisch, zoals de academische opleiding al toonde. Voor een groot deel behoorde de wetenschap nog tot de algemene cultuur. Een tijdschrift als *De Gids*, vergelijkbaar met de *revues* of *reviews* in Frankrijk, Groot-Brittannië en Duitsland, laat zien hoezeer de auteurs generalisten konden en wilden zijn. Wie het oeuvre van figuren als P.J. Veth, P.A.S. van

Limburg Brouwer, J. van Vloten of A. Pierson kent, weet dat Multatuli's 'pak van Sjaalman' geen onmogelijkheid was. Zulke onvermoeibare generalisten hadden de vaardigheid en het overzicht om over alles en nog wat met een air van deskundigheid en autoriteit te schrijven. Daarin zagen zij ook hun taak. Via hun tijdschriften wilden zij onderling discussiëren en tegelijk hun burgerlijk publiek, dat zich geconfronteerd zag met een snel expanderende wetenschap en (vanaf 1848) met nieuwe verantwoordelijkheden, kennis en inzicht bieden. Zij spraken meestal op een toon van gezag, omdat zij meenden het juiste inzicht te hebben in de algemene koers van de geschiedenis, het wezen van de natie en de grondslagen van de natuur.⁴³

De homogeniteit was ook mogelijk door de omstandigheid dat de lijnen binnen dit sociaal-culturele netwerk kort waren. De universitaire wereld, de standsgebonden verenigingen en de door het zeer beperkte kiesrecht ook beperkte vertegenwoordigende colleges werden allemaal door globaal dezelfde sociale groep bevolkt. Het milieu van de intellectuelen stond nog tamelijk dichtbij het politiek-bestuurlijke milieu, en kon daarop invloed uitoefenen, hetzij door persoonlijke contacten, hetzij via brochures, tijdschriftartikelen en lezingen.

De taakopvatting van de intellectuelen

Wat zagen de toenmalige intellectuelen als hun taak en welke invloed hadden de hiervoor geschetste omstandigheden op dat besef? Het is duidelijk dat de moderne intellectueel van een ander type is dan die van voor ongeveer 1880. Degenen die meer wilden zijn dan louter leden van de 'geleerde stand' zou men naar hun taakopvatting, positie of benadering kunnen typeren als 'burgerlijke intellectuelen', 'publieke moralisten', 'nationale opvoeders', 'bevoegde autoriteiten' of 'letterheren'. Het waren figuren die aan hun kennis en aan hun maatschappelijke positie het gezag en de verantwoordelijkheid ontleenden om hun tijdgenoten vaderlijk-welwillend te onderrichten.

Kenmerkend voor de premoderne intellectuelen is dat zij niet principieel en praktisch op gespannen voet stonden met de macht en de bestaande maatschappelijke orde. Bij al hun kritiek op de onvolkomenheid van het bestaande was het integendeel juist hun bedoeling op te bouwen en te verbeteren binnen het kader van die bestaande orde. Zij hadden zelf hun plaats in die orde, en niet de slechtste. Zij deelden met hun burgerlijk publiek allerlei vanzelfsprekendheden, zoals de christelijke levensbeschouwing, het gezag van de geschiedenis en de hiërarchisch gestructureerde, stabiele samenleving. In hun voorstelling was de burgerij, ook aangeduid als de 'ontwikkelde' of 'beschaafde' stand, de kern van elke samenleving; een kern die bestemd was zich uit te breiden met degenen die de burgerlijke waarden of levensstijl wilden aannemen. Deze stand leek aangewezen om de maatschappij te leiden. Voor de meeste negentiende-eeuwse intellectue-

len was de democratische meerderheidsgedachte geen vanzelfsprekendheid. Zij dachten altijd vanuit de historische of providentiële *bestemming* van groepen, die op een of andere manier het *wezen* van de natie, of de wil van de geschiedenis, of de ware beschaving belichaamden en daaraan het recht op een leidende positie ontleenden, hoe gering hun aantal misschien ook was.

Zij richtten zich dus tot hun eigen kring, de burgerij, en functioneerden op basis van een vertrouwensrelatie met dat publiek. De genres, de onderwerpen en het ethisch of idealiserend realisme van de literatuur van deze periode vormden een uitdrukking van deze verhouding. Veel schrijvers toonden een hartelijke betrokkenheid bij de nationale zaak en het sociale leven. Anders dan rond 1900 hoefden intellectuelen zich nog niet *buiten* hun literaire activiteit om tot de menigte te richten; zij deden dat in en door hun literaire werk. Hun literatuur moest 'invloed [...] uitoefenen op de maatschappij onzer dagen'.⁴⁴ De vermanende tijdzang, de satire, de schets of novelle 'uit het volksleven' stelden vermeende misstanden aan de kaak of gispten een verkeerde mentaliteit – maar met de bedoeling de bestaande orde te verbeteren, niet haar ter discussie te stellen. Schrijvers als Potgieter, Heije, Van Koetsveld, Cremer en Multatuli, zo verschillend van talent en temperament als zij waren, streefden ernaar het sociaal mededogen te vergroten en bepaalde misstanden te doen verdwijnen. Hun methode was aan het gevoel, het geweten en verantwoordelijkheidsbesef van hun medeburgers te appelleren. Een literatuur die het publiek van zich vervreemde was niet effectief. Dit legde beperkingen op aan de toon en presentatie. Een tijdgenoot als Dickens werd gehuldigd als de ware 'zedelijke medicijnmeester' wiens humane, sociale romans meer bijdroegen 'tot verbetering van volksgeest en volkstoestand, dan al de parlement-acten dezer eeuw'.⁴⁵

Natuurlijk kon er vervreemding optreden als auteurs sterker de confrontatie zochten, zoals wel het geval was met Da Costa, Potgieter, Busken Huet, Van Vloten en Multatuli. Huet werd bij verschillende gelegenheden uitgemaakt voor een cynicus en een landverrader; Van Vloten kreeg te horen dat zijn stijl van polemiseren zo weinig strookte met de waardigheid van de geleerde stand dat hij gestraft behoorde te worden 'door verbanning uit alle eervolle gezelschappen, door de onverholten minachting van schrijvers en publiek'.⁴⁶ De *esprit de corps* en de band met het publiek schreven een zelfbeperking voor die nodig werd geacht om het 'moreel gezag' van de groep niet te schaden. Waarschijnlijk alleen bij de Multatuli van na *Max Havelaar* kan men spreken van een serieuze 'vertrouwensbreuk' tussen auteur en burgerlijk publiek. Maar pas met de beweging van Tachtig kwam er een principiële element in de tegenstelling tussen kunstenaarschap en burgerlijke maatschappij. Weliswaar impliceerde de naturalistische literatuuropvatting nog een maatschappelijke taak, maar de schrijver stond nu op afstand van zijn medeburgers, niet meer tussen hen. De verantwoordelijkheid voor de onaangenaamheden waarmee hij zijn lezers confron-

teerde, daalde neer 'op het publiek waarin die tijdgeest belichaamd is, niet op hem die het zijn spiegel voorhoudt'.⁴⁷

In het brede midden van de negentiende eeuw vonden intellectuelen een andere taak dan het deconstrueren van bestaande verhoudingen. Er viel immers nog heel wat op te bouwen. Allereerst de publieke sfeer of de openbaarheid zelf: de ruimte en de media voor discussie en betrouwbare voorlichting; ook de juiste toon en stijl.⁴⁸ Dan de natie, dat wil zeggen het nationaal besef. Nederland stond na 1815, opnieuw na 1830 en in zekere zin ook na 1848 voor het probleem zijn nationale identiteit te bepalen; na 1870 werden identiteit en eenheid een zaak van debat, toen de sociale tegenstellingen en de confessionele emancipatie de liberaal-burgerlijke voorgedij gingen aantasten. Dit is bij uitstek een onderwerp of verantwoordelijkheid geweest van degenen die zich beschouwden als de intellectuele voormannen van hun tijd.⁴⁹ Sommigen van hen – Alberdingk Thijm en Kuyper zijn de bekendste voorbeelden – vonden hun nationale taak juist in het bevorderen van de culturele en sociale emancipatie van een achtergesteld deel van de bevolking. Intellectuelen werkten ook aan de vestiging van burgerzin, dus de betrokkenheid van de burgerstand bij de maatschappij, de economie en de politiek. Dit actieve burgerschap was naar hun idee een noodzaak voor een kleine natie die zich wilde handhaven te midden van grotere landen. Tot dit programma van goed burgerschap behoorde het verbreiden van de burgerlijke opvatting van beschaving. De burgerlijke intellectuelen beschouwden zichzelf als de representanten van zowel de grote culturele traditie als de vooruitgang in beschaving.

Aan kritische zin ontbrak het hun intussen niet. De negentiende eeuw was vol van retorische polemieken en pennensrijd. Helaas is er nog weinig onderzoek gedaan naar de negentiende-eeuwse opvatting van kritiek in Nederland.⁵⁰ Maar in het algemeen zou men het gebruik van kritiek 'geclausuleerd' kunnen noemen, dat wil zeggen stilistisch aan allerlei beleefdheidsvormen gebonden en met een constructieve strekking. Zij moest 'verantwoordelijk' zijn. Rond 1840 probeerde de liberale beweging verandering te brengen in het heersende mentale klimaat sinds 1815, waarin omwille van de nationale eensgezindheid alle tegenstellingen werden toegedekt en openbaar debat werd vermeden. In dit klimaat gedijde de 'biedermeierkritiek', een toegeeflijke beoordeling die uitging van de menselijke onvolkomenheid en het gebod van naastenliefde en die angstvallig het maatschappelijk aanzien van personen respecteerde. Liberalen daarentegen beschouwden een zakelijke en zich internationaal oriënterende kritiek van de nationale prestaties en het openbaar bestuur als een noodzakelijk middel om Nederland te activeren. Alleen discussie en debat, mits gevoerd in goede vormen en met wetenschappelijke degelijkheid, leidden tot vooruitgang. Kritiek en openbaarheid waren dienstbaar, namelijk aan het onderzoek naar ware kennis, die vervolgens in praktijk kon worden gebracht. Zelden is op verhevener toon over de kritiek gesproken dan in het derde kwart van de eeuw. Kritiek, aldus Allard Pierson, was de ware wijsbegeerte,

'de grote free-trader, zij opent allerwege de deur tot vrije concurrentie'. Busken Huet betitelde haar zelfs als 'heilig' en als 'de fakkeldraagster van de beschaafde maatschappij'.⁵¹

De overheersende stijl van de kritiek toont de sporen van de toenmalige academische vorming, vooral de filologische benadering en de juridische denkwijze: scherp in de analyse maar beperkt van visie. Deze stijl paste goed bij het in de jaren 1860 opkomende positivisme, het streven naar een zuivere en door feiten gedragen wetenschap. Enerzijds leidde dit tot een verzelfstandiging of academisering van de wetenschap. Veel intellectuelen in het derde kwart van de eeuw onthielden zich in maatschappelijke en wereldbeschouwelijke kwesties van stellige oordelen of praktische adviezen, onder verwijzing naar de noodzaak van 'verder onderzoek'. Anderzijds resulteerde de tot gebod geworden eerbied voor 'onloochenbare feiten' in een onverstoorbare afbraak van de fundamenten van het christelijke wereldbeeld. Al raakte zij aanvankelijk geen grote groepen gelovigen, men moet de slopende werking van de zogeheten 'moderne theologie' (ongeveer tussen 1850 en 1890) niet onderschatten. Zij ontnam op den duur aan de burgerlijke cultuur de garantie van een welwillende Voorzienigheid, waarop de 'melioristische' wereld- en maatschappijbeschouwing berustte. Daardoor ontstond ruimte voor naturalistische en pessimistische beschouwingen van de werkelijkheid en kwam er een einde aan de zin van het idealiserend realisme in de kunst, dat gebaseerd was op zo'n positieve interpretatie van de natuur en de beschaving.⁵²

Zo ontstonden na 1880 ook in Nederland de omstandigheden die een nieuw type intellectueel mogelijk maakten. Men kan wijzen op de academische specialisatie en professionalisering. Wetenschap en vervolgens ook de kunst verzelfstandigden zich, trokken zich terug uit maatschappelijke verantwoordelijkheden. Het openbreken van de relatief beschutte, kleinschalige en hiërarchisch geordende samenleving en de uitbreiding van de democratie hadden tot gevolg dat de afstand van het intellectuele milieu tot de circuits van de macht groeide. De politieke cultuur veranderde. Wat voorheen grotendeels een elite was, werd nu een veelheid van kringen. Bovendien rees juist in de jaren tachtig zowel onder jongeren als onder conservatieven verzet tegen een overwegend intellectualisme.⁵³ Op allerlei manieren werden intellectuelen dus tot buitenstaanders. En daardoor gingen zij de behoefte ontwikkelen zich als groep met een bijzondere taak te profileren. Zij zijn als het ware gaan zoeken wat zij bezig waren te verliezen.

Tot slot

Is het juist over negentiende-eeuwse intellectuelen te schrijven zonder speciale aandacht te geven aan Multatuli, die voor menigeen toch zal gelden als de enige ware intellectueel van die tijd? Ik denk het wel. Onmiskenbaar deelden radicale figuren als Multatuli, Van Vloten en Busken Huet veel van hun overtuigingen en bedoelingen met minder uitgesproken of bekend

Cd. Busken Huet.

gebleven tijdgenoten.⁵⁴ Even onmiskenbaar echter was vooral Multatuli in menig opzicht een buitenstaander. Daardoor beantwoordt hij meer dan zijn tijdgenoten aan het signalement van de moderne intellectueel en is hij voor latere generaties, die het non-conformisme tot gebiedende norm hebben verheven, herkenbaar en dus aantrekkelijk gebleven. Voor het milieu en de stijl van de toenmalige intelligentsia is hij niet representatief. En om dat gemiddelde van de intellectuele cultuur, om een groepsportret van de 'letterheren' tussen 1830 en 1880, was het in deze beschouwing te doen.

Noten

- 1 De literatuur over de Dreyfusaffaire en het ontstaan van de moderne intellectueel is omvangrijk, de literatuur over taak en plaats van intellectuelen onafzienbaar. Een nuttige inleiding met uitgebreide literatuuropgaven vormt G.B.M. Dielissen, 'De intellectueel: woordgeschiedenis en constructie van het maatschappelijk type', *Theoretische Geschiedenis* 16 (1989) 3-29. Zie ook: Chr. Charle, *Naissance des 'intellectuels', 1880-1900* (Parijs 1990); Th. von Vegesack, *De intellectuelen. Een geschiedenis van het literaire engagement 1898-1968* (oorspr. 1986; Amsterdam 1989); H.L. Wesseling, 'Engagement tegen wil en dank. Franse intellectuelen en de Dreyfus-affaire' en 'Franse intellectuelen, van de Dreyfus-affaire tot heden' in: Idem, *Vele ideeën over Frankrijk. Opstellen over geschiedenis en cultuur* (Amsterdam 1987) 86-107 en 108-129; L.A. Coser, *Men of ideas. A sociologist's view* (New York/Londen 1965); Themanummer 'Intellectuals and tradition', *Daedalus* (1972) nr. 2; L.A. Feuer, 'What is an intellectual?' in: A. Gella ed., *The intelligentia and the intellectuals. Theory, method and case study* (Beverly Hills/Londen 1976) 47-58; R.P. Mohan ed., *The mythmakers. Intellectuals and the intelligentia in perspective* (New York etc. 1987). Recente beschouwingen in: L. Nauta e.a., *De rol van de intellectueel. Een discussie over distantie en betrokkenheid* (Amsterdam 1992).
- 2 Dielissen, 'De intellectueel', 25.
- 3 Over deze oudere verschijningsvormen, zie: D. Masseau, *L'invention de l'intellectuel dans l'Europe du XVIIIe siècle* (Parijs 1994); H. Bots ed., *Pieter Rabus en de 'Boekzaal van Europe' 1693-1702. Verkenningen binnen de republiek der letteren in het laatste kwart van de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1974); W. Frijhoff, *La société Néerlandaise et ses gradués, une recherche sérieuse sur le statut des intellectuels à partir des registres universitaires, 1575-1814* (Amsterdam/Maarsse 1981) en Idem, 'Wetenschap, beroep en status ten tijde van de republiek: de intellectueel', *Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Geneeskunde, Wiskunde, Natuurkunde en Techniek* 6 (1983) 18-30.
- 4 J.H. Hooijer, 'Een Fransch student over den hedendaagschen Franschen roman', *De Gids* 54 (1890) II, 462-477, aldaar 474.
- 5 W.G.C. Byvanck, 'Buitenlandsch overzicht (28 januari)', *De Gids* 62 (1898) I, 379-384. Voor Byvanck was de 'man van letteren' een persoonlijkheid, niet alleen belangwekkend door zijn letterkundig werk maar ook door zijn optreden daarbuiten. Hij stond apart van de massa, boven of tussen de partijen, ongebonden maar niet afzijdig, en wees op onrecht en waarheid en gaf stem aan het geweten van de natie of de mensheid.
- 6 Chr. Charle, *A social history of France in the nineteenth century* (Oxford 1994); Charle, *Naissance des 'intellectuels'*; J. Gross, *The rise and fall of the man of letters. Aspects of English literary life since 1800* (Londen 1969); S. Rothblatt, 'George Eliot as a type of European intellectual', *History of European Ideas* 7 (1986) 47-65; T.W. Heyck, *The transformation of intellectual life in Victorian England* (Londen/Canberra 1982); S. Collini, *Public moralists. Political thought and intellectual life in Britain 1850-1930* (Oxford 1991).
- 7 W. Otterspeer, *De wiexslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag 1992); J.C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding. De modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw* (Hilversum 1992); G. Jensma en H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940* (Hilversum 1997).
- 8 De themanummers van *De Negentiende Eeuw* over 'Genootschappen in Nederland 1800-1850' 7 (1983), 'Negentiende-eeuwse leescultuur' 14 (1990), 'Rederijkers op rij' 16 (1992) en 'De wereld van het boek in de negentiende eeuw' 20 (1996); belangrijke verkennende studies in W. van den Berg en P. van Zonneveld ed., *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw* (Utrecht 1986); M. Mathijssen, *Het literaire leven in de negentiende eeuw* (Leiden 1987); L. Kuitert, *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1993) en Idem, 'In den beginne was de schrijver. Maar dan? De beroepsauteur in boekhistorisch onderzoek', *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 1 (1994) 89-106; H. Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849* (Leiden 1995); Th. Bijvoet e.a. ed., *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996). Behalve in *De Negentiende Eeuw* vindt men relevante opstellen

in het *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* (vanaf 1994).

- 9 P. van Rooden, 'Van geestelijke stand naar beroepsgroep. De professionalisering van de Nederlandse predikant' in: Idem, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996) 46-77 en Idem, 'De sociale positie van de predikant in de tijd van HaverSchmidt', *De Negentiende Eeuw* 18 (1994) 39-52; J. Bank, 'Afscheiding van domineesland', *De Negentiende Eeuw* 20 (1996) 229-246; D. Bos, '“Een kring van achtbare mannen”'. De sociale positie van (hervormde) predikanten in negentiende-eeuws Nederland' in: D.Th. Kuiper e.a. ed., *Predikant in Nederland, 1800 tot heden. Jaarboek voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme na 1800* 5 (Kampen 1997) 13-50; D. Bos, '“Dienaren des Woords”'. Godgeleerden in de negentiende-eeuwse Nederlandse letterkunde', *De Negentiende Eeuw* 21 (1997) 153-182; Jensma en De Vries, *Hoger onderwijs*, hfdst. 8.
- 10 A. Hoogenboom, *De stand des kunstenaars. De positie van kunstschilders in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Leiden 1993); Themanummer 'Kunst en kunstenaar in de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 14 (1990); H. Lintens, *Ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Een streven naar erkenning en macht* (Den Haag 1980); T.J. Boschloo, *De productiemaatschappij. Liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede in Nederland 1800-1875* (Hilversum 1989); E. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Groningen 1991).
- 11 Voor de auteurs van *De Gids* zie mijn *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997) vooral 78, 176-179, 451. De bedoelde letterkundigen zijn: Bilderdijk, Da Costa, Tollens, Staring, Potgieter, Alberdingk Thijm, Goeverneur, Heije, Drost, Ter Haar, Hasebroek, Beets, Ten Kate, Van Koetsveld, Kneppelhout, Van den Bergh, Helvetius van den Bergh, Van der Linde, Oltmans, Bosboom-Toussaint, HaverSchmidt, Cremer, De Genestet, Van Lennep, Schimmel, Busken Huet, Multatuli, Van Vloten, Vosmaer en Emants. Slechts negen van hen (dertig procent) hadden geen universiteit bezocht.
- 12 De gegevens betreffende het hoger onderwijs zijn ontleend aan: Otterspeer, *Wiekslag*; Wachelder, *Universiteit*; Jensma en De Vries, *Hoger onderwijs*; J. Huizinga, 'Geschiedenis der universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan, 1814-1914' (Eerste deel van *Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV*) in: Idem, *Verzamelde werken* 8 (Haarlem 1951) 36-339; L. Dasberg en J.W.G. Jansing, 'Onderwijs' in: D.P. Blok e.a. ed., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem 1977-1981) XII, 210-231 en XIII, 129-144, 361-372 [verder: AGN].
- 13 Van Rooden, 'Sociale positie van de predikant', 43-45; Bos, 'Dienaren des woords', 155-157; Otterspeer, *Wiekslag*, 420.
- 14 Otterspeer, *Wiekslag*, 309-315.
- 15 P.R.D. Stokvis, 'Nederlandse sociale verhoudingen tegen 1850', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 12 (1978) 70-86, aldaar 80-81.
- 16 Jensma en De Vries, *Hoger onderwijs*, 39-40 zijn heel voorzichtig; Otterspeer, *Wiekslag*, 450 waagt zich voor de Leidse situatie wel aan wat cijfers en tendenties.
- 17 Citaat in: Otterspeer, *Wiekslag*, 383. Statistieken in: Dasberg en Jansing, 'Onderwijs', AGN XII, 214 en XIII, 134.
- 18 Zie vooral: Otterspeer, *Wiekslag*; Huizinga, 'Geschiedenis der universiteit'.
- 19 Otterspeer, *Wiekslag*, 356-362.
- 20 Ibidem, 485; G. Harmsen, 'Herfsttij van het liberalisme' in: Idem, *Nederlands kommunisme. Gebundelde opstellen* (Nijmegen 1982) 233-234.
- 21 Cijfers: Dasberg en Jansing, 'Onderwijs', AGN XII, 214 en XIII, 134, 365-366.
- 22 Zie ook: Mathijssen, *Literaire leven*, 70.
- 23 Gegevens over honoraria en over de positie van de beroepsauteur vindt men in de recente verkenning van L. Kuitert, 'In den beginne was de schrijver. Maar dan? De beroepsauteur in boekhistorisch onderzoek', *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 1 (1994) 89-106. Zie ook Mathijssen, *Literaire leven*, hfdst. VI en haar bijdrage aan dit nummer. G.W. Huygens, *De Nederlandse auteur en zijn publiek. Een sociologisch-literaire studie over de ontwikkeling van het letterkundig leven in Nederland sedert de 18e eeuw* (Amsterdam 1946) is verouderd.

- 24 Bos, 'Dienaren des Woords', 157; J. Kneppelhou, 'Een dichter uit het volk', *De Gids* 12 (1849) I, 427-453, vooral 432-433.
- 25 Een verkenning vormen de themanummers 'De journalist tussen roeping en beroep', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* nr. 31 (1989) [verder: *DNK 1800*] en 'Actualiteit in het verleden: negentiende-eeuwse journalistiek', *De Negentiende Eeuw* 15 (1991) nr. 2. Informatie vindt men ook in: M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)* (Leiden 1967); J.J. Giele, *De pen in aanslag. Revolutionairen rond 1848* (Bussum 1968); J.W.M. Peijnenburg, *Judocus Smits en zijn Tijd* (Amsterdam 1976); H.J. Scheffer, *Henry Tindal. Een ongewone heer met ongewone besognes* (Bussum 1976).
- 26 Over de situatie van de pers voor en na 1869: J. Hemels, *Op de bres voor de pers. De strijd voor de klassieke persvrijheid* (Assen 1969).
- 27 J.A.J. Prast, 'Bliksemstralen uit Jerusaleem: Abraham Kuyper en de mannen achter De Standaard' en O.S. Lankhorst, '“Ravo's en flaneurs”. Katholieke journalistiek tot 1920', *DNK 1800* nr. 31 (1989) 35-40 en 50-65; Peijnenburg, *Smits*.
- 28 Ibidem; ook J.Th.M. Bank, 'Journalisten in de confessionele media; wachters van de bestaande orde of een "relativ freischwebende Intelligenz"?' *DNK 1800* nr. 31 (1989) 3-17, aldaar 6.
- 29 G.J. Hooykaas, 'De politisering van de Nederlandse pers', *De Negentiende Eeuw* 15 (1991) 125-136.
- 30 O. Praamstra, *Gezond verstand en goede smaak. De kritieken van Conrad Busken Huet* (Amsterdam 1991) 223, 291-299.
- 31 Zie Giele (*Pen in aanslag*, 12) over het personeel van de radicale pers van de jaren 1840.
- 32 Bank ('Journalisten in de confessionele media', 8) citeert uit (waarschijnlijk) de dissertatie van J.T. Buys uit 1850, waarin de journalisten als 'homines obscuri et ignoti' (duistere en onwetende lieden) werden betiteld. Vgl. S.A. Naber, *Vier tijdgenooten. Indrukken en beschouwingen* (Haarlem 1894) 107-108. In een anoniem artikel 'De journalist' in *De Gids* 18 (1853) 317-327 werd de journalist voorgesteld als de moderne hofnar.
- 33 Hooykaas, 'Politisering'.
- 34 J. Hemels, 'De pers als "een der groote machten" ofwel het late gelijk van dr. Abraham Kuyper', *De Negentiende Eeuw* 15 (1991) 53-69, vooral 55-57.
- 35 Stokvis, 'Sociale verhoudingen', 80-81.
- 36 Zie hierover: H. te Velde, 'Herenstijl en burgerzin. Nederlandse burgerlijke cultuur in de negentiende eeuw' in: R. Aerts en H. te Velde ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de Middeleeuwen* (verschijnt binnenkort, Kampen 1998); ook Aerts, *Letterheren*, 35-39. In het algemeen: H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988) en B. de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam 1986).
- 37 Uitbreider in: Aerts, *Letterheren*, 35-40, 81-92.
- 38 Recent groeit de aandacht voor deze debatclubs. Zie de belangrijke beschouwing van I. de Haan en H. te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 167-200. Ook N. Maas, 'De Vereeniging Debating Society' in: W. van den Berg, H. Eyssens en T. van Kalmthout ed., *Haarlemse kringen. Vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad* (Haarlem 1993) 119-128. Aan de rijksuniversiteit Groningen studeerde in 1996 A. Kruizinga af op een doctoraalscriptie over 'De Vrijdagsche Vereeniging. Debating society te Amsterdam in de negentiende eeuw'.
- 39 Zie De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek'.
- 40 Cijfers in: R. Aerts, 'De Gids en zijn publiek. Een compositieportret', *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 1 (1994) 107-129 (met bijlage en verdere literatuurvermeldingen); N. Maas, *De Nederlandse Spectator. Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw* (Utrecht/Antwerpen 1986) 49; Hemels, *Op de bres*, bijlage XIV.
- 41 Kuitert, *Het ene boek*, 76-83, 153-161, 209-215.
- 42 D. Jansen, 'Uitgerend op intekening. De kwantitatieve ontwikkeling van het leesgezelschap in Nederland, 1781-1850', *De Negentiende Eeuw* 14 (1990) 181-188; W. van den Berg, 'Inleiding' en Idem en A. de Bruijn, 'Negentiende-eeuwse rederijkerskamers, een inventa-

- risatie', *De Negentiende Eeuw* 16 (1992) 161-162 en 163-184. Jansen toont dat de gevonden aantallen afhankelijk van het type bron sterk fluctueren, maar eerder hoger zijn geweest dan hij gevonden heeft, dan lager.
- 43 Dit alles uitgebreider in: Aerts, *Letterheren*. Voor Groot-Brittannië: Collini, *Public moralists*; Gross, *Man of letters*; W.E. Houghton, *The Victorian frame of mind 1830-1870* (New Haven/Londen 1957).
- 44 [E.J. Potgieter] rec. C. Huygens, *Cluys-Werck*, ed. W.J.A. Jonckbloet (Den Haag 1841), *De Gids* 6 (1842) Boekbeoordelingen 159-173 en 216-232, aldaar 160.
- 45 J.C. Zimmerman, 'Een verhaal van onzen tijd', *De Gids* 18 (1854) II, 657-688, aldaar 662-663, 665. Over deze literaturopvatting en verdere literatuurverwijzingen: Aerts, *Letterheren*, 16-18 en hfdst. 6, 9, 16 en 23.
- 46 Ch. Boissevain, 'Slechte manieren in de letterkunde', *De Gids* 37 (1873) I, 127-155, aldaar 134-135. In dit opstel is de voorstelling van de geleerde stand of intelligentsia als een nette herensociëteit nog heel duidelijk. Boissevain verweet Van Vloten vooral dat deze, door zijn grove polemieek (en veroordeling wegens laster), de beschaafde stand compromitteerde, voor de ogen van 'Jan Rap en zijn maat' (131). Voor andere voorbeelden van het burgerlijke uitsluitingsmechanisme, zie Aerts, *Letterheren*, 374-379.
- 47 M. Emants, 'Nawoord', bij zijn *Drie novellen* (1879, Utrecht/Antwerpen 1981) 232.
- 48 Zie vooral De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek'.
- 49 H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992); R. Aerts, 'De nationale cultuur: een intellectuele discussie in de negentiende eeuw', *Comenius* 38 (1990) 236-255. Themanummer universiteit en intellectuelen; Aerts, *Letterheren*, hfdst. 9 en 20.
- 50 Met 'opvatting' is hier vooral het denken over en de veranderende betekenis van kritiek bedoeld. Zie wel T. Streng, 'Drieërlei opvatting over kunst en kritiek in Nederland tussen 1835 en 1839', *De Negentiende Eeuw* 12 (1988) 98-111; Aerts, *Letterheren*, 81-91; Praamstra, *Gezond verstand*, passim.
- 51 A. Pierson, 'Waardeering', *De Gids* 25 (1861) I, 663-691, aldaar 670; Cd. Busken Huet in 1858 en 1864, geciteerd in: Praamstra, *Gezond verstand*, 36, 205.
- 52 Het voorafgaande is uitgebreid behandeld in Aerts, *Letterheren*, vooral hfdst. 14, 17, 22, 23.
- 53 Zie vooral: Te Velde, *Gemeenschapszin*.
- 54 Wat Multatuli betreft, zie: P. Spigt, 'Omkeren als métier: Multatuli als moralist' in: Idem, *Keurig in de kontramine. Over Multatuli* (Amsterdam 1975) 184-203; J.J. Oversteegen, *De redelijke natuur. Multatuli's literaturopvatting* (Utrecht 1987).